

УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 94(477):332.025.26

<https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.2.30>

Я. І. МАНДРИК

доктор історичних наук,
професор кафедри суспільних наук

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ORCID: 0000-0001-6663-4880

**АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ РОБІТ НАУКОВЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
ТА ІНОЗЕМНИХ АВТОРІВ ЩОДО ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
У СФЕРІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ УПРАВЛІНЦІВ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
НАПРИКІНЦІ 1920–1930-Х РОКІВ**

У статті викладено аналіз проблеми дослідження науковцями української діаспори та іноземними авторами політики радянської держави у сфері підготовки кадрів управлінців для українського села наприкінці 1920–1930-х років. Зокрема, цих дослідників можна, умовно, диверсифікувати на дві великі групи. Перша – науковці української діаспори довоєнного, років Другої світової війни та повоєнного періодів. Охопити аналізом усіх авторів цієї групи неможливо. Тому вивченню підлягають дослідження тих, які спеціалізувались виключно на вивченні визначеної проблематики. Так, до цієї групи можна віднести роботи А. Запорожця, Д. Андріївського, І. Мазепинця, С. Яременка, М. Сціборського, Д. Солов'я, І. Майстренка, Є. Пастернака, М. Прокопа, Л. Лисенка, С. Підгайного, Т. Гунчака. Важливе місце займають монографічні дослідження науковців української діаспори написані колективами авторів. До таких колективних монографій, зокрема, належать в певному значенні класичні роботи «Злочини комуністичної москви» (1960 р., видавництво «Пролог»), «Українська культура» (1940 р., м. Подєбради), «Історія української культури» (1964 р., м. Вінніпег), «У півстоліття радянської влади» (1968 р., м. Сарсель), «Енциклопедія українознавства (1959 р., Париж-Нью-Йорк). Другу групу становлять дослідження окресленої проблематики іноземними авторами. Зокрема, сюди відносяться твори О. Мака, Ф. Пігідо, р. Конквеста, Д. Мейса, П. Фіцпатріка, Б. Раймонда, М. Хогена, М. Беладі, Т. Крауса, А. Альбрехта, р. Пайпса. Зазначені індивідуальні та колективні дослідження науковцями української діаспори та іноземними авторами політики радянської держави у сфері підготовки кадрів управлінців для українського села наприкінці 1920–1930-х років становлять важливу частину історіографії історії України та історії української культури. Одночасно, важливим є те, що із проголошенням Незалежної Української держави історики отримали до цих джерел доступ, адже у радянські часи існувала строга заборона на роботу з ними. Зберігалися ці історичні праці у спеціальних закритих фондах бібліотек. Допускались до користування цими фондами тільки працівники партійного апарату, карально-наглядових органів або особи зі спеціально виданими дозволами.

Ключові слова: політика, кадри управлінців, радянське село, діаспора, терор, репресії, радянська диктатура.

YA. I. MANDRYK

Doctor of Historical Sciences,

Professor at the Department of Social Sciences

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ORCID: 0000-0001-6663-4880

**RESEARCH ANALYSIS OF THE WORKS OF SCIENTISTS OF THE UKRAINIAN DIASPORA
AND FOREIGN AUTHORS REGARDING THE POLICY OF THE SOVIET STATE IN THE FIELD
OF TRAINING MANAGERS FOR THE UKRAINIAN VILLAGE IN THE LATE 1920–1930S**

The article presents an analysis of the problem of research by scientists of the Ukrainian diaspora and foreign authors of the policy of the Soviet state in the field of training managers for the Ukrainian countryside at the end of the 1920s and 1930s. In particular, these researchers can be conditionally diversified into two large groups. The first – scientists of the Ukrainian diaspora of the pre-war, World War II and post-war periods. It is impossible to cover all the authors of this group in the analysis. Therefore, the studies of those who specialized exclusively in the study of certain issues are subject to study. So, this group includes the works of A. Zaporozhets, D. Andriivskiy, I. Mazepynets, S. Yaremenko, M. Sciborskyi, D. Solovya, I. Maistrenko, E. Pasternak, M. Prokop, L. Lysenko, S. Pidgayny, T. Gunchak. An important place is occupied by monographic studies of scientists of the Ukrainian diaspora written by collectives of authors. Such

collective monographs, in particular, include, in a certain sense, the classic works “Crimes of Communist Moscow” (1960, Prolog publishing house), “Ukrainian Culture” (1940, Podebrady), “Ukrainian History” of Culture” (1964, Winnipeg), “In Half a Century of Soviet Power” (1968, Sarcel), “Encyclopedia of Ukrainian Studies” (1959, Paris-New York). The second group consists of studies of the outlined problems by foreign authors. In particular, this includes the works of O. Mak, F. Pigido, R. Conquest, D. Mace, P. Fitzpatrick, B. Raymond, M. Hogen, M. Belada, T. Kraus, A. Albrecht, R. Pipes. The mentioned individual and collective studies by scientists of the Ukrainian diaspora and foreign authors of the policy of the Soviet state in the field of training managers for the Ukrainian countryside in the late 1920s and 1930s constitute an important part of the historiography of the history of Ukraine and the history of Ukrainian culture. At the same time, it is important that with the declaration of the Independent Ukrainian State, historians gained access to these sources, because in Soviet times there was a strict ban on working with them. These historical works were kept in special closed collections of libraries. Only employees of the party apparatus, penal and supervisory bodies or persons with specially issued permits were allowed to use these funds.

Key words: politics, cadres of managers, Soviet village, diaspora, terror, repression, Soviet dictatorship.

Постановка проблеми

Вивчення історичних досліджень, присвячених проблемі політики радянської влади в українському селі у сфері підготовки кадрів, які належать науковцям української діаспори та іноземним авторам, є, на даному етапі розвитку Української держави, особливо актуальною. Ця важливість загострилась з моменту широкомасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Над аналізом зазначеної проблематики працюють сучасні науковці України, зокрема, це дослідники відділу Історії України 1920–1930-х років Інституту історії України НАН України, а також окремі українські науковці, зокрема, С. Кульчицький, С. Білоконь, В. Марочко, Л. Гриневич та ін. Однак, спеціального дослідження цієї проблеми на даний час немає.

Формування мети дослідження

У статті автор поставив за мету проаналізувати праці закордонних науковців різного походження, які присвячені проблемі формування керівних кадрів села за умов репресій апарату НКВС та компартійних органів в 1930-х роках.

Викладення основного матеріалу дослідження

Науковці української діаспори надзвичайно активно аналізували історичне минуле українських земель. Важливу групу історичних досліджень становлять наукові праці, присвячені проблемі державної політики компартійної влади у сфері освіти та підготовки кадрів українського села 1930-х років. Результати їх досліджень є надзвичайно гетерогенним у відношенні глибини та якості вихідного архівного матеріалу, який використовувався в цих дослідженнях. Значна частина з них (особливо публікації 1950–60-х років), у своїй більшості, має емоційне, агітаційно-пропагандистське та антирадянське забарвлення [1–8]. Та, на думку автора, не володіють достатньою аналітичною глибиною. Проте, очевидно, що певні факти з цих праць можна використовувати.

Основу зарубіжної україністики становлять фундаментальні дослідження. Найбільш важливим серед них є «Енциклопедія українознавства» в 10-ти томах, колективу авторів діаспори під загальною редакцією В. Кубійовича (Париж – Нью-Йорк, 1959). На даний час, «Енциклопедія українознавства» перевидана і в Україні (Львів, 1993 – Київ, 1995). Видання містить значний фактичний та теоретичний матеріал про культуру українського села 1930-х років, а саме: матеріали щодо розвитку освіти, підготовки та професійного росту спеціалістів, друку українських книг, журналів, роботи сільських клубів та бібліотек. Однак, певні статистичні показники «Енциклопедії українознавства» є застарілими і потребують верифікації та доповнення.

Ряд досліджень присвячено питанням розвитку культури України загалом, зокрема, і в період першої третини ХХ століття [9–12]. Важливе значення для вивчення проблематики несуть праці І. Майстренка. Автор проводить відносно скрупульозний аналіз розвитку українського радянського села довоєнного періоду, зокрема, його культури та підготовки кадрів управлінців. В працях цього автора зроблено об’єктивний аналіз здебільше негативного, часто трагічного, впливу компартійних рішень на розвиток української культури. Праці І. Майстренка містять важливий матеріал щодо розвитку освіти села, репресій по відношенню до спеціалістів сільського господарства, українських письменників та діячів культури загалом [13–16].

Історії України міжвоєнного періоду присвячене спеціальне дослідження Е. Пастернака. В ньому автор використовує багато нового фактичного матеріалу, робить спробу теоретичного аналізу становища у сфері підготовки спеціалістів для села України довоєнного періоду, підкреслює колоніальну залежність радянської України від Москви, подає багато матеріалу про знищення української культури, зокрема, щодо погромів церков, ліквідацію їх майна, цінностей [17].

Фундаментальне дослідження соціально-економічних взаємовідносин України та росії здійснив К. Кононенко. Автор аргументовано аналізує колоніальне становище наших земель у складі СРСР. Багато уваги присвячено розвитку села в 1930-і роки, зокрема, наслідкам масової колективізації в Україні. Доказано грабницький характер

політики імперії по відношенню до українського села; зроблено висновок: колективізація відкинула наше село далеко назад, негативно відбилася на його культурному розвитку. Цій же темі присвячені дослідження П. Голубенка та Д. Солов'я. Зокрема, Д. Соловей доказує упослідженість у розвитку української культури, зокрема, науки та освіти у роки панування на Україною москви. Левова частка фінансування освіти та підготовки кадрів йшла в росію, видання, в основному, були російськомовними [18].

Багато уваги колоніальному становищу українського села в Радянському Союзі присвячує у своєму дослідженні М. Прокоп. Автор аналізує причини українізації в УРСР, її позитивні наслідки для розвитку культури села, зокрема, сфери підготовки управлінців. Однак, імперська москва не могла допустити розвитку залежних територій, йде на ліквідацію українізації. Ситуація значно погіршилась. Україна остаточно втратила навіть обмежену автономію [19].

Важливі проблеми розвитку сфери підготовки спеціалістів містяться в праці С. Яременка, В. Ревутського [8].

Однак дослідники (традиційно для науковців діаспори) більше уваги приділяють розвитку літератури в УРСР у 1930-х роках. Акцентують свою увагу на фактах нищення наших письменників, поступового заміщення української мови російською. Відносно небагато уваги приділено розвитку освіти, підготовці кадрів спеціалістів для села, зовсім не зачеплені проблеми культосвітньої роботи.

Політичні аспекти розвитку української РСР міжвоєнного періоду знайшли своє відображення у монографії Т. Гунчака. Автор аналізує процеси винищення української інтелігенції, вказує на трагічні втрати серед українських комуністів, кадрів управлінців та спеціалістів сільського господарства, сільських учителів [30].

Глибокий аналіз розвитку сільського господарства України у роки проведення колективізації та після неї зроблено у монографії Л. Лисенка. Автор приходить до висновку, що рівень життя українських селян наприкінці 1930-х років був гіршим, в порівнянні з 1913 роком; йшла деградація їх соціально-економічного і культурного розвитку [20]. Важливим дослідженням є монографія Г. Костюка. В цій праці автор, використовуючи документальні матеріали, переконливо доводить, що сталінізм в Україні був режимом репресій і терору. За переконанням автора, радянський режим в УРСР був війною більшовицької держави із народом, у результаті якої значних втрат зазнали кадри спеціалістів і управлінців загалом.

Окремі проблеми культурного розвитку українського села міжвоєнних років знайшли своє відображення у дослідженнях ряду інших авторів української діаспори та у колективних монографіях. Зокрема, у праці С. Підгайного є багато важливого матеріалу про репресії серед української інтелігенції, зокрема, спеціалістів та управлінців сільського господарства, письменників, науковців, освітян. Автор подає детальний опис Соловків як своєрідного «центру української культури 1930-х років». Показав, як жорстоко розправлялась радянська влада із найбільш обдарованими представниками української інтелігенції [22].

Важливе значення у діяльності українських видавництв діаспори ще й тому, що у свій час вони видали ряд наукових досліджень, публіцистичних творів українських авторів, які проживали у радянські часи на території УРСР і не мали змоги через свої прогресивні погляди там друкуватись. Ці дослідження відіграють важливу роль у вивченні 1930-х років. Використовуючи, як вони вважали, істинне марксистське вчення В. Леніна, ці автори розкрили злочини, які здійснювались у часи сталінізму в селах України, що вело до страшної руйнації укладу життя його мешканців, їх культури, моралі, свідомості. Ці автори відкрито заговорили про тотальну русифікацію українського народу, нищення нашої мови, що негативно відбилася на розвитку культури загалом [23, 24].

Міжвоєнний період в історії СРСР, розвиток українських земель у ці роки, зокрема, сфери освіти та підготовки кадрів управлінців села цікавили зарубіжних дослідників. Твори цих авторів у роки існування Радянського Союзу кваліфікувались радянськими істориками однозначно, як «буржуазні», які вороже налаштовані проти радянської влади, їх обов'язково було необхідно критикувати у кожному історичному дослідженні. На даний час необхідно надати належне цим зарубіжним дослідникам. Їх наукові праці складають значну групу. Вважаємо за необхідне зупинитися тільки на основних, ключових і знакових працях. Для вивчення історії українського села найбільше зроблено Робертом Конквестом. У своїх дослідженнях він багато уваги приділяє розвитку освіти на селі у часи колективізації та голодомору, становищу сільських спеціалістів – учителів, агрономів, голів колгоспів, бригадирів та інших кадрів управлінців. Р. Конквест оперує багатим фактичним матеріалом, який стосується становища дітей у роки колективізації та голодомору. Це важливо в світлі аналізу розвитку сільської школи [25, 26].

Важливим є також дослідження проблем тоталітаризму і геноциду в Україні Д. Мейса. Він стверджував, що радянська тоталітарна машина перш за все нищила українців, їх культуру, як культуру найбільш волелюбного народу СРСР [27].

Проблеми переходу до побудови комунізму в Радянському Союзі у міжвоєнні роки досліджували П. Фіцпатрік, О. Коннор, Б. Раймонд. Вони вказували на трагізм для СРСР сталінської революції «зверху», яка знищила ринкові відносини, відкинула країну назад у розвитку в усіх галузях, зокрема, у розвитку культури. Згорання нової економічної політики в епоху сталінізму було пов'язане із різкими змінами в культурній політиці, відмові від бережливого ставлення до старої творчої інтелігенції, кадрів спеціалістів та управлінців, переходу до політики грубого втручання у розвиток освіти, літератури, мистецтва та науки.

Вчені роблять висновок: культурна політика і розвиток культури, зокрема, у сфері підготовки кадрів управлінців у 1920-і роки кардинально відрізняються від таких протягом наступних десяти років. Більшовицька диктатура 1930-х років – логічний наслідок традицій дореволюційної російської поліцейської держави, її культурної відсталості [28, 29, 31].

Певний аналіз епохи сталінізму в СРСР зроблено у монографії В. Беладі та Т. Крауса. Автори використовують нові фактичні матеріали, роблять ґрунтовні висновки, які важливі для даного дослідження. У монографії підкреслено: поворот у політиці наприкінці 1920-их років – це свідомі дії більшовицької партії на чолі зі Сталіним, спрямовані на побудову комунізму в Радянському Союзі. Україна у міжвоєнний період вже не володіла ніякою автономією усіх сфер життя держави, зокрема, у розвитку освіти, культурно-масової роботи. Ці процеси відбувалися виключно у руслі рішень Москви, на догоду загальносоюзним інтересам. Ця політика особливо драматично вплинула на становище кадрів управлінців у радянському селі УРСР [32].

Актуальні проблеми, пов'язані із причинами встановлення в Радянському Союзі тоталітарної системи, диктатури Сталіна, та їх негативний вплив на життя народів у новій радянській імперії, досліджує у своїй фундаментальній монографії Р. Такер. Він досліджував систему освіти, яка мала виключно унітарний характер, розвивалася абсолютно в тих рамках, які жорстко встановлювалися у Москві, а звідси, відповідно, готувалися кадри спеціалістів, управлінців українського радянського села [33].

Проблемам 1930-х років присвятили свої праці ряд інших зарубіжних авторів: А. Альбрехт та Р. Пайпс. Ці праці важливі своїми висновками відносно політики радянської держави у міжвоєнний період, які радикально відрізняються від офіційних тверджень радянських дослідників історичного минулого УРСР [34, 35, 36].

Висновки

Таким чином, дослідники міжвоєнного періоду в історії радянської України, які працювали за межами УРСР, зокрема, із української діаспори та зарубіжні автори, постійно працювали над дослідженням проблем підготовки кадрів управлінців радянського села. Ці наукові праці заповнили значну прогалину в історичній науці, є важливим джерелом із вивчення історії радянської України.

Список використаної літератури

1. Запорожець А. Большевизм. Буенос-Айрес, 1947. 96 с.
2. Андрійвський Д. Російський колоніалізм і СРСР. Париж, 1958. 123 с.
3. Мак О. З часів ежовщини. 1954, 84 с.
4. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 143 с.
5. Злочини комуністичної Москви. Видавництво Пролог, 1960. 84 с.
6. Мазепинець І. Правда про наше минуле. Рівне, 1942. 69 с.
7. Никколишин С. Культурна політика більшовиків. Мюнхен, 1939. 104 с.
8. Яременко С. Ревутський В. Нариси з історії української культури. Едмонтон, 1984. 183 с.
9. Українська культура. Зб. лекцій за ред. Д. Антоновича. Подебради, 1940. 244 с.
10. Історія української культури. Вінніпег, 1953. 163 с.
11. Сціборський М. Сталінізм. Прага, 1942. 84 с.
12. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах. Видавництво Пролог, 1963. 143 с.
13. Майстренко І. Історія компартії України. Сучасність, 1979. 184 с.
14. Майстренко І. Сторінки історії компартії України. ч. 1. Нью-Йорк, 1967. 211 с.
15. Майстренко І. Сторінки історії компартії України, ч. 2. Мюнхен, 1969. 184 с.
16. Майстренко І. Національна політика КІРС в історичному розвитку. Сучасність, 1978. 184 с.
17. Пастернак С. Україна під більшовиками. (1919-1939). Торонто, 1979. 249 с.
18. Соловей Д. Україна в системі совієтського колоніалізму. Мюнхен, 1959. 143 с.
19. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Сучасність, 1983. 154 с.
20. Лисенко Л. Сільське господарство України. Видавництво ЗЧ ОУН, 1960. 169 с.
21. У півстоліття радянської влади. Перша українська друкарня у Франції. 1968. 123 с.
22. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Видавництво Пролог, 1947. 89 с.
23. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація. Сучасність. 202 с.
24. Кошелевець І. Микола Скрипник. Видавництво Сучасність, 1972. 173 с.
25. Конквест Р. Жнива скорботи. К., 1993. 378 с.
26. Конквест Р. Великий терор. К., 1993. 184 с.
27. Мейс Д. Зачаровані кола ідола, або про тоталітаризм і геноцид в історії України // Літературна Україна. 31. III. 1990.
28. Фицпатрик П. Образование и социальная мобильность в Советском Союзе. 1921–1934 г.г. Нью-Йорк, 1979. 143 с.
29. Реймонд Б. Крупская и советское библиотечное дело. Нью-Йорк, 1979. 173 с.

30. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. К., 1993. 212 с.
31. Хоген Марк. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 98–101.
32. Белади Л., Краус Т. Сталин. М., 1989. 378 с.
33. Такер Р. Сталин. Путь к власти. М., 1991. 349 с.
34. Альбрехт А. Разве это социалистическое строительство. Мюнхен, 1980. 176 с.
35. Альбрехт А. Власть Сталина. Мюнхен, 1987. 144 с.
36. Пайпс Р. Российська революция. Нью-Йорк, 1990. 408 с.

References

1. Zaporozhecj A. (1947) Boljshevyzm. Buenos-Ajres, 96 s.
2. Andrijivskij D. (1958) Rosijskij kolonializm i Sovitsjka imperija. Paryzh, 123 s.
3. Mak O. (1954) Z chasiv jehzovshhyny, 84 s.
4. Pighido F. (1956) Ukraijina pid biljshovycjkoju okupacijeju. Mjunktken, 143 s.
5. Zlochyny komunistychnoji Moskvu. Vydavnyctvo Prologh, 1960. 84 s.
6. Mazepynecj I. (1942) Pravda pro nashe mynule. Rivne, 69 s.
7. Nykolyshyn S. (1939) Kuljturna polityka biljshovykiv. Mjunktken, 104 s.
8. Jaremenko S. (1984) Revutsjkij V. Narisy z istoriji ukrajinsjkoi kuljтуры. Edmon-ton, 183 s.
9. Antonovych D. (1940) Ukrajinsjka kuljtura. Zb. lekcij za red. Podebrady, 244 s.
10. Istorija ukrajinsjkoi kuljтуры. Vinnipegh, 1953. 163 s.
11. Sciborsjkij M. (1942) Stalinizm. Pragma, 84 s.
12. Solovej D. (1963) Ukrajinsjka nauka v kolonialjnykh putakh. Vydavnyctvo Prologh, 143 s.
13. Majstrenko I. (1979) Istorija kompartiji Ukraijny. Suchasnistj, 184 s.
14. Majstrenko I. (1967) Storinky istoriji kompartiji Ukraijny. ch. 1. Nju-Jork, 211 s.
15. Majstrenko I. (1969) Storinky istoriji kompartiji Ukraijny, ch. 2. Mjunktken, 184 s.
16. Majstrenko I. (1978) Nacionaljna polityka KPRS v istorychnomu rozvytku. Suchasnistj, 184 s.
17. Pasternak Je. (1979) Ukraijina pid biljshovykamy (1919-1939). Toronto, 249 s.
18. Solovej D. (1959) Ukraijina v systemi sovjetsjkogho kolonializmu. Mjunktken, 143 s.
19. Prokop M. (1983) Ukraijina i ukrajinsjka polityka Moskvu. Suchasnistj, 154 s.
20. Lysenko L. (1960) Siljsjke ghospodarstvo Ukraijny. Vydavnyctvo ZCh OUN, 169 s.
21. U pivstolittja radjansjkoi vlady. Persha ukrajinsjka drukarnja u Franciji. 1968. 123 s.
22. Pidghajnyj S. (1947) Ukrajinsjka intelighencija na Solovkakh. Vydavnyctvo Prologh, 89 s.
23. Dzjuba Ivan. Internacionalizm chy rusyfikacija. Suchasnistj. 202 s.
24. Koshelevecj I. (1972) Mykola Skrypyk. Vydavnyctvo Suchasnistj, 173 s.
25. Konkvest R. (1993) Zhnyva skorboty. K., 378 s.
26. Konkvest R. (1993) Velykij teror. K., 184 s.
27. Mejs D. (1990) Zacharovani kola idola, abo pro totalitaryzm i ghenocyd v istoriji Ukraijny // Literaturna Ukraijina. 31. III.
28. Fitspatrik II. (1979) Obrazovanie i sotsial'naya mobil'nost' v Sovetskom Soyuze. 1921–1934 g.g. N'yu-York, 143 s.
29. Reymond B. (1979) Krupskaya i sovetskoe bibliotechnoe delo. N'yu-York, 173 s.
30. Ghunchak T. (1993) Ukraijina: persha polovyna KhKh st. K., 212 s.
31. Khoghen Mark (1994) Problemy stalinizmu i pereosmyslennja radjansjkogho mynulogho. Ukrajinsjkij istorychnyj zhurnal. № 1. S. 98–101.
32. Beladi L., Kraus T. (1989) Stalin. M., 378 s.
33. Taker R. (1991) Stalin. Put' k vlasti. M., 349 s.
34. Al'brekht A. (1980) Razve eto sotsialisticheskoe stroitel'stvo. Myunktken, 176 s.
35. Al'brekht A. (1987) Vlast' Stalina. Myunktken, 144 s.
36. Paups R. (1990) Rossijs'ka revolyutsiya. N'yu-York, 408 s.